

שרידי תלמוד בגניזה *

מאת י' זוסמן

כמדומני שלא אפריז אם אומר שעד לפני שנים מעטות אחד התחומים המוזנחים ביותר בחקר הגניזה היו שרידי משנה ותלמוד המרוכים שנתגלו באוצר גדול זה. בעוד שפרשנות התלמוד וספרות הרבנית היו מן הענפים המפוארים ביותר של חקר הגניזה – הרי הטקסטים התלמודיים עצמם, אותם אלפי קטעים וקרעים שלכאורה אין בהם משום חידוש, ועל אחת כמה וכמה שאין בהם משום סנסציה – אלה כמעט שלא נמצאו להם גואל.

לא אומר שלא עסקו חוקרים בטופסי משנה ותלמוד שעלו מן הגניזה – עסקו ועסקו בהם – אבל בדרך כלל שלא לגופם אלא בזכותו של עניין צדדי כלשהו – ואילו קטעים עתיקים וחשובים לגופם שאין בהם לא ניקוד מיוחד, ולא גלוסה ערבית או כתיב יוצא דופן, ואין הם פלימפסטט שהכתב התחתון שבו עורר את עניינם של החוקרים – אלא נוסחאות ישרות ומקוריות לגופו ולצורכו של הטקסט עצמו לא נחקרו כמעט. יתר על כן, הם גם לא נאספו ולא נרשמו באופן שיטתי ואיש לא ידע מה וכמה מהם נמצאו במפורז בין רבבות קטעי הגניזה.

לאמיתו של דבר אין בכך משום חידוש אלא המשך של מסורת מן המאה הקודמת, מראשיתה של חכמת ישראל ועד לפרסומה של הגניזה. לא כאן המקום לעסוק במקומו של מחקר התלמוד בחכמת ישראל ואף לא בתולדות ביקורת הנוסח של המשנה והתלמוד כמקצוע העומד בפני עצמו – פרשה מעניינת כשלעצמה.¹ כאן מספיק להזכיר את העובדה הפשוטה שראשוני חכמת ישראל ואף ראשוני חוקרי ספרות התלמוד לא התעניינו כלל בכתבי־יד של המשנה והתלמוד. ראשוני חכמת ישראל וגדולי החוקרים, כצונץ ושטיינשניידר, שטיפלו בכתבי־היד העבריים שהיו גנוזים עד אז בספריות אירופה הגדולות כמעט שלא הזכירו כלל כתבי־יד אלה.² אבל גם גדולי חוקרי המשנה והתלמוד,

* הדברים נמסרים כאן כנתינתם בהרצאה שעל־פה, בתוספת מראי מקומות והערות (וראה להלן הערה 46).

1 ראה י"מ אלבוגן, 'חכמת ישראל', 'דביר', ב (תרפ"ד), עמ' 1 ואילך; א"א אורבך, 'שלושת מורי התלמוד של הסמינר בברסלוי', ספר־הזכרון לסמינר־ברסלוי 1963, עמ' 175 ואילך; הנ"ל, 'מדעי־היהדות בימינו', דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ז, עמ' 21 ואילך והספרות הרשומה שם.

2 כמעט בכל הנוגע לכתבי־יד התלמוד הבבלי חי רמש"ש – במידה שהוא מזכיר אותם בכלל – מפיו של לברכט; ראה למשל 'הרצאות על כתבי־יד עבריים', עמ' 90 (בתרגום העברי; ועיין שם עמ' 7, הערה 1).

כר' זכריה פרנקל ובני דורו, כמדומני שלא ראו מעולם לא כתבי־יד של המשנה ולא כתבי־יד של התלמוד הבבלי.³ על כל פנים בעיסוקיהם המרוכבים בדקדוקי נוסחאות ובהצעות תיקונים לרוב הם לא נזקקו לכתבי־יד כלל.⁴

בימינו, כאשר כתבי־היד מונחים לפנינו בצורת תצלומים נוחים ומרוכזים, נראה אולי הדבר תמוה, שהרי כשם שרבנו תם אמר על בני דורו שאין לך תינוק שונה תלמוד שלא הגיה' (ספר הישר, תשובות, סימן נו) – כך בימינו אין לך תלמיד מתחיל שאינו ממשמש בכתבי־יד ובחילופי נוסחאותיהם. אלא שלעתים שוכחים שלא תמיד היה כך.

מבחינה זו היה במפעלו הגדול של ר' רפאל נתן רבינוביץ, בעל 'דקדוקי סופרים', משום מפנה גדול – ומן הראוי לציין שמפעל זה לא מחוגי החוקרים מיסודה של חכמת ישראל יצא, אלא דווקא מחוגי הלומדים של בית המדרש הישן.⁵

לא מכבר מלאו מאה שנה להופעתם של הכרכים הראשונים ממפעל מונומנטלי זה – רוב כרכי 'דקדוקי סופרים' הופיעו במשך שנות השבעים של המאה הקודמת; עם מותו הפתאומי של המחבר – בראשית תרמ"ט – נפסק מפעל זה, ובה בשנה ממש הגיעו

3 ראה כעת הרצאתי בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות (ירושלים תשל"ז) – העומד להופיע).

4 ואציין כאן רק לדוגמה קטנה אחת בלבד, לאחת הדוגמאות הראשונות של דיון בנוסח המשנה במחקר המודרני – כוונתי למשנה אבות א:ד 'יוסי בן יועזר ויוסי בין יוחנן קבלו מהם' – דהיינו לכאורה מאנטיגונוס איש סוכו. צונץ (הדרשות בישראל, פרק ג, הערה 10, עמ' 236) העיר על הזרות שבנוסח זה, שהתקשו בו כבר הראשונים, והוא גם יודע על הגירסה 'ממנו' שלא כבדפוסים, אבל מקורו להכרעה: 'דרך החיים' למהר"ל מפראג! שינוי נוסח זה 'מהם' – 'ממנו' נידון עוד הרבה במשך המאה הקודמת מאז רנ"ק (מורה נבוכי הזמן, מהדורת רבידוביץ, עמ' קכב) ועד לרד"צ האפמן במחקרו 'המשנה הראשונה' (עמ' 29, בתרגומו העברי עמ' 32 [אבל ראה גם Magazín fWdJ, VIII (1881), p. 125, בהערה – על-פי תי"ט?]) ורי"א הלוי (דורות הראשונים, חלק א, ספר ג, עמ' 173) ורבים אחרים שעושים אותו יסוד לכמה מהנחותיהם המפליגות, ומכריעים לכאן או לכאן מבלי שאיש מהם יעלה בדעתו לבדוק בכתבי־יד (אם-כי גם בהם אין משום הכרע והעדויות מתפלגות – מכל מקום בכמה מכתבי־היד הטובים מן הטיפוס המכונה 'ארץ-ישראלי', ככתבי־יד ק', פ' ורוב [?] קטעי הגניזה [בלי הרמב"ם ושלא מסידורים]: 'ממנו').

5 אלא שיש לציין שבעל דקדוקי-סופרים לא עסק בכתבי־יד המשנה כלל – ראה הרצאתי הנ"ל (הערה 3). מכל מקום, רישום רצוף של שינויי נוסחאות למשנה ניתנו לראשונה במשניות וילנא מהדורת ראם; ראה: A. Marx, JQR N.S., II (1911-2), p. 269. הוצאות 'מדעיות' ראשונות של המשנה, מבוססות על כתבי־יד, הוצאו בסוף המאה הקודמת על-ידי חוקרים שאינם מבני ברית; וכך גם הוצאה ראשונה של כתבי־יד של הבבלי, קטע מסכת פסחים הוצאת W. H. Lowe. Cambridge 1879.

6 משנת תרכ"ח ('ברכות') ועד לתרל"ט נדפסו עשרת הכרכים הראשונים – כרך לשנה בערך (מהדפסה להדפסה – ראה דק"ס שקלים לה ע"ב). בחייו הופיעו עוד חמשה כרכים; והכרך האחרון (כרך ט"ז) – שתוכנו להיות השני, ראה דק"ס ברכות עמ' 48, סוף הערה 14 וביצה עמ' 9) הופיע לאחר פטירתו (תרמ"ט), לאחר הפסקה של למעלה מעשר שנים (תרנ"ז).

ראשוני קטעי תלמוד ומשנה מן הגניזה – דרך סוחרים – לספריות אנגליה הגדולות וכמוכן שבעל 'דקדוקי סופרים' לא השתמש בהם.⁷

זמן קצר לאחר מכן (1893) כאשר נויבאור דיווח קצרות מעל דפי ה-*JQR* על עלי הגניזה הראשונים שהגיעו לאוקספורד, הוא עמד כבר על חשיבותם של קטעי התלמוד העתיקים שנתגלו באוצר גדול זה, והציע את ידידו הגדול ש"ז שכטר איש קיימברידג' כמי שראוי לטפל בקטעים אלה אם יחודש ויימשך הופעתו של 'דקדוקי סופרים'.⁸ ואמנם שכטר ניגש למלאכה, וזמן קצר לאחר מכן הוציא לאור, בשנת תרנ"ה – כשנתיים לפני תגליותיו הגדולות ולפני נסיעתו לקהיר – בכרך מיוחד, את קטעי התלמוד הראשונים מן הגניזה (אוקספורד): קטע בבלי מסכת כריתות וקטע ירושלמי מסכת ברכות.⁹ כמדומני שאלה היו הטקסטים הספרותיים הראשונים מן הגניזה שזכו להוצאה מיוחדת, וזו היתה פגישתו הראשונה של שכטר עם הגניזה. התעניינותו של שכטר בקטעי התלמוד נמשכה, כפי שיוצא מרישומיו שסימניהם עוד נותרו בקופסאות הגניזה,¹⁰ ושכטר איש קיימברידג' הוא שהעביר בשנת 1894/5 קטע נוסף של ירושלמי בבא קמא שהגיע לאוקספורד לידי של ר"י לוי מברסלאו שעסק אז בכתיבת פירושו למסכת זו.¹¹ זמן קצר לאחר מכן, כאשר נקשר שמו של שכטר עם גאולת הגניזה, היה זה שוב קטע תלמוד ירושלמי שעורר את התעניינותו – שני הקטעים הראשונים שנמסרו לו על-ידי

7 אלא שכמה מן כתבי-היד שהשתמש בהם בעל דק"ס אפשר שמוצאם מן הגניזה, כגון: 'עלין כ"י ישן נושן' למס' מנחות – ראה דק"ס שם, עמ' 156 אות ב; 'עלים' למס' מגילה (הקדמה שם עמ' 1); וראה דק"ס פסחים הקדמה עמ' 2, מגילה הקדמה עמ' 3-4; ושמו גם כתבי-יד זבחים-מנחות-תמורה כתבי-יד קהיר (כיום כתבי-יד כ"ח בפריס), ראה דק"ס ראש השנה הקדמה עמ' 8, זבחים הקדמה עמ' 7 בהערה (ומנחות עמ' 271).

8 ראה: *JQR*, V (1893), pp. 340-341. נויבאור הציע את אוקספורד כמקום המתאים ביותר להמשך המפעל.

9 'קונטרס מתלמוד בבלי כריתות ותלמוד ירושלמי ברכות... הוצא לאור ע"י הצעיר ש"ז שעכטער וכו' והצעיר ש' סינגער וכו' שנת תרנ"ה לפ"ק' (תאריך יובלו השמונים של א"ה וייס, שלו הוקדש הקונטרס – ואילו בשער האנגלי: Cambridge 1896 [וראה גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, עמ' 238, הערה 8] דפוס צילום, ירושלים תשל"א) – וראה W. Bacher, *JQR*, IX (1897), p. 145

10 כך למשל רשום על מעטפה גדולה שבקיימברידג' (Or. 1080 Box 15, fol. 79):
6 Fragments of Talmud Jerushalmi (?) copied for Dr S. Sept 1903 by E.W.
Copied for Dr Schechter by E.W. 12/9/03 Tal. Jer.? (קטע מדרש) – TS F 17, fol. 57)
– אבל כמה חודשים לאחר מכן טיפל בהם כבר גינצבורג, כגון הקטע הגדול (TS C I, fol. 59) – ליקוטי ירושלמי – שרידי הירושלמי, עמ' 152-153, 183-184) רשום על המעטפה: Copied by E.W. for Prof. Ginzberg, march/04

11 ראה הקדמתו שם (Jahresberichte Breslau 1895) עמ' 20, הערה 1 – והוא הקטע שהוצא לאור על-ידי קוקובצב כעבור שנים אחדות, פטרסבורג 1898. מן הראוי לציין שר"י לוי היה הראשון שהשתמש באופן שיטתי גם בכתבי-יד של המשנה (כתבי-יד קאופמן וכתבי-יד קיימברידג').

הגברות לואיס וג'יבסון היו: קטע ירושלמי וקטע נוסף בלתי מזוהה שהתברר רק אחר כך שהוא שריד מבן סירא העברי.¹² מכאן ואילך הסנסציות המרובות רדפו זו את זו והתגליות החדשות המרובות הסיטו את ההתעניינות מקטעי התלמוד שבגניזה. אבל שכטר המשיך באיסופו, סידורו והעתקתו של החומר התלמודי, ורק ב־1904 לאחר שרוב קטעי הירושלמי היו כבר מסודרים על ידו, העביר אותם לידי ג'ינצבורג שהוציאם לאור ב'שרידי הירושלמי' שלו.¹³

בשנים ראשונות אלו לגילוי אוצרות הגניזה התפרסמו פה ושם קטעי משנה ותלמוד בודדים, כגון קטע משנה על־ידי גסטר בספר היובל לד' קויפמן, רשימה קצרה של ח'נ' מקטעי בבלי שבמוזיאון הבריטי על־ידי הרברט לאוי וכן על־ידי אחרים.¹⁴ אבל מכאן ואילך כמעט שלא זכו קטעים מרובים וחשובים אלה לתשומת לב, אלא במידה שהיה בהם עניין צדדי כגון קטעי משנה עם ניקוד בבלי.¹⁵

נכון אמנם שבמהדורות שונות של מסכתות שונות מן המשנה השתמשו בקטעי גניזה בודדים, אבל מעולם לא נעשה הדבר דרך שיטה.¹⁶ נטלו מכל הבא ליד, ובוודאי שלא היתה כל כוונה למצות את החומר כולו.¹⁷ ואם במשנה כך הרי בקטעי תלמוד הבבלי המרובים, על אחת כמה וכמה.

את התפקיד הקשה והמייגע הזה נטל על עצמו – בין היתר – 'מפעל המשנה' מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. מפעל זה רואה את תפקידו הראשון בריכוס המלא של כל כתבי־יד: המשנה, התוספתא, שני התלמודים ורי"ף – כלומר, טקסטים שלמשנה ותלמוד בלבד, ולא פרשנות או ספרות רבנית. הכוונה לאיסוף, זיהוי, ורישום שיטתי ומלא של כל מה שנמצא במפוזר בתבל כולו מן הגניזה ושל א מן

12 ראה: *JQR*, IX (1897), p. 117
13 שהופיע בתר"ט. ראה לעיל הערה 10 ושרידי הירושלמי, הקדמה העברית עמ' V (וראה הקדמה אנגלית עמ' VIII). (לאחר ששניהם – שכטר וג'ינצבורג – התיישבו בארה"ב ופעלו יחד בבית המדרש לרבנים בניו יורק.)

14 ראה להלן הערה 28.
15 שפורסמו על־ידי מרקון, קאהלה ותלמידיו ואחרים. ראה כעת י' ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד.

16 אחד ויחיד היה מהרי"ן אפשטיין שאסף ובדק באופן שיטתי את הנוסחאות שבקטעי הגניזה המפוזרים המרובים, ורק מי שמרבה לעסוק בקטעים מפוזרים אלה יודע להעריך את משמעות ההערה שבדרך־אגב בהקדמתו למבוא לנוסח המשנה (עמ' ח): 'בקטעי הגניזה שלא נדפסו עדיין לא השתמשתי [קרי: לא רשמתי בפנים] אלא לצורך מיוחד... אע"פ שרובם (!) נמצאים בידי בצילומים'. – ואמנם אוסף הצילומים הגדול שבעזבונו המנוח והערותיו המרובות בחיבוריו מעידים על כך. אלא שבינתיים נתגלו קטעים מרובים שלא היו ידועים בימיו.

17 מלבד ההוצאות החדשות של המשנה (זרעים ח'א"ב) ודקדוקי סופרים לבבלי (כתבות ח'א"ב) [וכעת גם חלק ראשון ממס' סוטה] שהופיעו בשנים האחרונות מטעם 'מכון התלמוד הישראלי השלם', ששקדו ועמלו הרבה באיסוף מלא של קטעי המשנה והבבלי שבגניזה, אבל גם באלה עדיין מרובה החסר.

הגניזה – כתביידי שלמים וחלקיים, דפים שלמים וקטעי קטעים, עד כזית ועד כביצה.

אלא שכמובן, הבעיה העיקרית היא הגניזה. החומר האחר רובו ככולו נרשם ומופר, פחות או יותר. ולמעשה מאז עבודותיהם של לברכט ובעל דקדוקי סופרים במאה הקודמת¹⁸ נתחדש רק מעט. אלא שגם כאן הפרגמנטים המרובים המפוזרים בספריות אירופה לא נאספו ולא נרשמו עדיין כראוי.¹⁹ אבל פרגמנטים אלה הם כאין וכאפס לעומת החומר המרובה שבגניזה.²⁰ והרי כולנו יודעים עד כמה קשה להגיע למיצויו של חומר מפוזר ומפורד זה, ולרשום כל קטע וקטע של משנה ותלמוד שנתפזר ונתגלגל לאוספים ידועים ובלתי ידועים של הגניזה, לאוספים המכונים Misc. ואלה הנמצאים בין קטעי מקרא, פיוט ותעודות כביכול. כמדומני שזה הנסיון השיטתי והמקיף הראשון למצות את כל החומר כולו במקצוע אחד מסוים, ולחבר לו קטלוג מפורט.²¹

שלב ראשוני זה, של איסוף ורישום, מתקרב כעת לסיומו, ולא אלאה אתכם בסיכומים מספריים וסטטיסטיים, אף-על-פי שגם כאן יש כמה דברים מעניינים וראויים לתשומת לב, כגון היחס המספרי שבין משנה לתלמוד; בין תלמוד לרי"ף; בין בבלי לירושלמי וכן היחס שבין מסכת למסכת (כגון ברכות, שבת, חולין מצד אחד – נזיר, הוריות, מסכתות סדר קדשים מאידך).

למעשה אין גם טעם רב לכל אותם נסיונות לסיכומים מספריים, שהרי אם אומר שהמדובר על למעלה מרבעה של קטעים²² אין הדבר אומר כלום. כולכם יודעים שקטע גניזה הרשום תחת מספר אחד יכול להיות טקסט רצוף בעל דפים אחדים כשם שהוא יכול להיות קרע קטן שהוא פחות מכזית. אדגים זאת בעובדה פשוטה: באוסף הגדול ביותר של קטעי גניזה, באוסף טיילור-שכטר שבקיימברג, מוינו וזוהו על-ידי 'מפעל המשנה' שני אוספים חדשים של משנה ותלמוד מתוך ה-New Series וה-Additional Series; נאספו כאן כאלפיים קטעי משנה תלמוד ורי"ף, כמות לא מבוטלת של חומר שלא שזפתו עין. אבל הסכום המספרי מטעה, שהרי המדובר בשיירי שיריים ובקטעי קטעים כאשר כל קטע מקבל מספר נפרד. אבל כל האוסף החדש הזה

18 F. Lebrecht, *Handschriften*, Berlin 1862. והחל מכעבור כשש שנים (תרכ"ז) בעל

דקדוקי סופרים בהקדמותיו למסכתות ברכות, ראש השנה, מגילה, סנהדרין ובבא בתרא.

19 מקצתן נרשמו על-ידי הרב מ"מ כשר בתלפיות, ג' (תש"ח), עמ' 485 ואילך.

20 נסיון ראשון לרישום מקיף של כתבי-יד התלמוד בבלי מן הגניזה נעשה על-ידי הרב כשר (הנ"ל הערה 19), בעיקר, מאוקספורד (על-פי קטלוג נויבאור – קאולי) וספריית בית המדרש לרבנים באמריקה (ידיעה אישית מא' מרכס). אבל גם באוספים אלה הפרוץ מרובה ביותר, ומרובות מאוד טעויות הדפוס במספרי הקטעים.

21 כמו כן 'מפעל השירה והפיוט' מטעם האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים העוסק בין היתר באיסוף ורישום שיטתי של קטעי הגניזה; וכעת גם בספרייה האוניברסיטאית של קיימברג' מכינים לפרסום קטלוג לקטעי המקרא שבגניזת קיימברג'.

22 לא לפי מניין מספרי-הרישום של הקטעים בספריות.

מכיל הרבה פחות חומר מאשר אוספי המשנה והתלמוד המרוכזים ב'סדרה הישנה' באותה ספרייה עצמה, המסתכמים רק בכמה מאות מספרים, אלא שהם קטעים גדולים ולעתים כמה דפים שלמים ורצופים.

אבל אם אין טעם לדבר על שרידים אלה במושגים כמותיים, חשוב ביותר לדון בהם מבחינה איכותית. מדובר כאן בטקסטים שכשלעצמם אין בהם חידוש,²³ שהרי כל החומר ידוע ומוכר; כל חידושם בנוסחאותיהם ובדקדוקי גירסאותיהם.²⁴ כאן נתגלו לפנינו כמעט לראשונה טקסטים שלמשנה ושלתלמוד מן המסורות המזרחיות שאינן קשורות במסורות הנוסח האירופאיות הנפוצות, הן משום עתיקותן המופלגת והן משום שלא עברו דרך שלשלת מסירה זו. כאן נמצאו לראשונה שרידי משניות ארץ-ישראליות קדומות ביותר, עם ובלי ניקוד ארץ-ישראלי או בבלי;²⁵ קטעי ירושלמי עתיקים שדרכי הכתיב שלהם²⁶ קרובות מאוד למה שמוכר לנו כעת מן הכתובות הארץ-ישראליות הקדומות;²⁷ שרידי תלמוד בבלי בנוסח גאונים בבל וישיבות צפון אפריקה²⁸ ועוד ועוד. לא אדון כאן בשאלת תאריכיהם של הטקסטים הספרותיים הקדומים ביותר שנתגלו בגניזה. נמצאו רק מעט כתבי-יד עם קולופונים מתוארכים,²⁹ גם בין קטעי המשנה והתלמוד. אבל אם

23 אף-על-פי שגם מן הבחינה הזו יש פה ושם חידושים, כגון סדרי מסכתות ופרקים; פרקי משניות לפי משמרות כהונה (ראה: תרביץ, מב [תשל"ג], עמ' 309; ושם, מג [תשל"ד], עמ' 224); לפי פרשיות השבוע (בכמה וכמה כתבי-יד); גלוסות מסוגים שונים (יוונית, ערבית וכו'); דרכי כתיבה (ראה: להלן) וכאלה עוד.

24 ועל כך הרי לא אוכל לדון בפניכם במסגרת זו; וכבר האריכו החוקרים בשבחן של נוסחאות הגניזה. איש איש בתחומו. ראה לאחרונה הר"ש ליברמן, תוספתא נשים, ב, הקדמה, עמ' ה. על שרידי משניות שבגניזה ראה כעת הרצאתי בקונגרס למדעי היהדות 'כתבי-יד ומסורות נוסח של המשנה' (לעיל הערה 3).

26 הכתיב הארץ-ישראלי המוכר לנו כיום היטב מכתבי-יד הקדומים והמעולים של ספרות ארץ-ישראל – ירושלמי, מדרשי אגדה וכדומה – נתגלו לראשונה בשרידי גניזה אלה. ראה למשל בכר, ערכי מדרש (המהדורה העברית), עמ' 150, הערה 3. וראה י' קוטשר, תרביץ, כא (תש"י), עמ' 193 וספר ילון תשכ"ג, עמ' 249 ועוד ועוד. וכבר כתב מריה דירושלמי הר"ש ליברמן במבואו להירושלמי כפשוטו, עמ' יד: 'ובשרידי הנ"ל [הקטעים מן הגניזה] נתגלו לנו בפעם הראשונה צורתו האמיתית של הירושלמי'.

27 ראה מה שכתבתי בתרביץ, מג [תשל"ד], עמ' 146.

28 ראה: ש' מורג, תרביץ מב [תשל"ג], עמ' 60.

29 אבל לעתים גם כתבי-יד שאין עליהם תאריכים מפורשים אפשר לקבוע את זמנם על-ידי הכרת כתבי-ידים של מעתיקים מפורסמים כגון: אברהם בן יצחק בן המחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה (ראה לעת עתה, ש' אברמסון, במרוכזים ובתפוצות, עמ' 103 [ראה תרביץ, מג [תשל"ד], עמ' 168, הערה 3. העורך.] – וכעת עוד הרבה); ר' יוסף ראש הסדר (ראה A. Scheiber, 'Materialien zur Wirksamkeit des Joseph b. Jakob Habavli als Schriftsteller und Kopist', *Acta Orientalia Hung.*, XXIII (1970), pp. 115-130 – ועוד הרבה מאוד) – או שמות בעלים מפורסמים (כגון ר' חננאל ב"ר שמואל ועוד).

שכטר³⁰ חשב שקטע כריתות שהוא פירסם מן הגניזה הוא קטע התלמוד המתוארך הקדום ביותר (1123) – כמאתיים ועשרים שנה לפני כתב־יד מינכן המפורסם)³¹ הרי יש בידינו כיום כמה קטעים עם קולופונים קדומים יותר, מן המאה האחת־עשרה.³² אבל ברור שאין קטעים מתוארכים אלה הקדומים ביותר, ובוודאי שהרבה קטעי משנה ותלמוד עתיקים מהם בהרבה, אלא שאין כאן המקום לדון בהם.³³

אבל עוד לפני שנאספו ונבדקו באופן שיטתי הפכו כבר 'קטעי גניזה' של משנה ותלמוד לשם־דבר בין חוקרים ולומדים. בוודאי שאין צורך להרבות בשבחן של נוסחאות הגניזה, אלא ששִׁטְם שיש להדגיש את חשיבותם וייחודם של קטעים אלה, כך יש להזהיר מן השימוש בהם בצורה בלתי ביקורתית. 'קטע־גניזה' הפך בעיני רבים למלת קסם ולערובה־כמעט לטיבם ולמהימנותם. ולא היא, לא כול שמוצאו מגניזת קהיר³⁴ בחדא מלתא מחתינו, לא מבחינת הגיל ולא מבחינת הטיב. כשם שתקופה של קרוב לאלף שנים מפרידה בין הקטעים הקדומים שבגניזה למאוחרים שבהם, כך גם מבחינת טיבם. ליד טפסים מעולים ביותר השומרים על נוסחאות מקוריות, נמצאים כאן שרידי העתקות רשלניות המלאות טעויות גסות כרימון. ליד שרידי קודקסים מפוארים נמצאו כאן קרעי קרעים של חוברות עלובות שמתחילה לא נועדו אלא לשימושם של תינוקות של בית רבן ואף העתקות ותרגילי כתיבה של ילדים וחובבים. שרידי חוברות אלו מעניינים כשלעצמם, הם מציגים לפנינו את טופסי הספרים העממיים הנפוצים במזרח – כאן אנו רואים לנגד עינינו גם את מה שמתאר בעל ספר חסידים ש'כותבים כל מסכתא ומסכתא בפני עצמה כמו שעושים בבבל – ואילו במלכות הזו (כלומר: אשכנז) קושרין יחד סדר, כי צריכין לעיין בבית המדרש מסכתא אחרת, ואיך יביא כל המסכתות עמו.³⁵ ולא רק

30 ראה לעיל הערה 9.

31 על תאריכי כתב־יד הבבלי (שמחוץ לגניזה) ראה לעת עתה ד' רוזנטל, מבוא לדפוס צילום בבלי כתב־יד פלורנץ, הוצאת מקור, ירושלים תשל"ב, עמ' 21 (ועיין שם סוף הערה 3). על כתב־יד מתוארכים של המשנה ראה הרצאתי הנ"ל (הערה 3).

32 מספר לא גדול של קטעים עם תאריכים מפורשים מן המחצית השנייה של המאה האחת־עשרה.

33 ראה מה שכתבתי בתרביץ מג (תשל"ד), עמ' 155, הערה 497.

34 מכל מקום ברור שיש להקפיד לפחות על כך שלא לכוונת בשם קטעי 'גניזה' סתם אלא קטעים שעלו מגניזת קהיר, קטעי משנה ותלמוד הבאים משם לפחות חזקה עליהם שמוצאם מן המזרח – אף־על־פי שכל מקרה טעון בדיקה לגופו, כידוע. אבל בוודאי שאין להשתמש בציון זה על פרגמנטים שמוצאם מאוספים אירופאיים מובהקים, בחדא מחתא עם קטעי גניזה מובהקים, כגון: קטע זלצבורג (ראה: משנה זרעים מהדורת המכון התלמוד הישראלי השלם, א עמ' 40), מלק, ס"ט פלוריאן, קלן (מסכת כתובות, אותה מהדורה, עמ' 45), אדינבורג (הונגריה), בון, קלגנרט, רומא (שם, ח"ב, עמ' 21-27) וכאלה עוד. והרי גם באוספי גניזה שבספריות הידועות לא תמיד ברור לחלוטין שאמנם כל הקטעים הגיעו לשם מן 'הגניזה'.

35 ספר חסידים, מהדורת ויסטיניצקי, סימן תרעב, סוף עמ' 177 (הדברים מעניינים כמוכן גם מבחינת דרכי הלימוד).

מסכתות בפני עצמן, אלא גם הרבה קונטרסים של פרקים בודדים וצירופי פרקים ממסכתות שונות נמצאו בגניזה.³⁶ מכל מקום מבחינת טיב הנוסח ודיוק ההעתקה, לא כל מה שעולה מן הגניזה מר בר רב אשי חתים עליה.

ולאמיתו של דבר, זו בעייתם העיקרית של קטעי משנה ותלמוד שבגניזה, דהיינו טיבם של פרגמנטים אלה ומהותן של המסורות שהם מייצגים. עם כל חשיבותם העצומה של הקטעים לחקר נוסח המשנה והתלמוד, חסרונם הגדול – בהיותם קטעי קטעים. שהרי תורתך נעשית קרעי קרעים אם אינך יודע לאבחן בין קטע לקטע, לסווגם ולמיינם ולשקול את משקלם מבחינת מוצאם וטיבם. מטרתו של טיפול טקסטואלי פילולוגי קפדני אינו באי־סוף ורישום שינויי נוסחאות וחילופי גירסאות מכל הבא ליד, כאשר כל הרוצה נוטל את שלבו חפץ או שעומד על המניין: כך וכך נוסחאות גורסות כך, וכך וכך גורסות אחרת.³⁷ תפקידו של החוקר לשקול ולבחון, כאשר הוא יודע מה לקרב ומה לרחק. אין תועלת מרובה בקולציות מדוקדות כביכול ובאפרטים כבדים כאשר אינך יכול ליצור סטמה כלשהי לכתבי־היד המרובים שאת גירסאותיהם אתה רושם. והנה קטעים אלה של הגניזה בהיותם קרעי קרעים מפורדים קשה מאוד לעמוד על משקלם הסגולי מבחינת מוצאם וטיבם, ולשייכם למסורת נוסח זו או אחרת.

וכאן ניסונו במסגרת 'מפעל המשנה' לצעוד צעד קטן קדימה, וזאת על־ידי נסיון לחבר את השברים ולצרף את הקרעים. כך שוחזרו מקרעים קטנים שבאוספים שונים דפים שלמים, או דפים רצופים אחדים, ואף קונטרסים שלמים של קודקס מקורי אחד.³⁸ עבודה זו קשה ביותר, וריבוי החומר אינו מאפשר לעת עתה את מיצוי – וברור שבשלב זה נצטרך לוותר על עיבודו השיטתי של החומר כולו ועלינו להסתפק בצירופים מקריים ככל המזדמן.³⁹ אבל כבר עכשיו התבררו כמה תופעות מעניינות, לא רק מבחינה פליאוגראפית וקודיקולוגית, אלא גם מבחינה עניינית. כך למשל תופעות לשוניות או

36 תופעה נפוצה למדי בשרידי תלמוד שבגניזה, אלא שאין כאן המקום לדון בה.

37 ראה דבריו הקולעים של הרא"ש רוזנטל, המורה, עמ' סד.

38 על־יד צירופי קטעים מאותו דף עצמו, מאותו פרק או מאותה מסכת ואף ממסכתות ומסדרים שונים, כגון קטע ירושלמי דמאי שלהלן (ראה הערה 46), או קטע משנה עם תרגום ערבי ממסכת עבודה זרה שפורסם כעת ב'סיני' פ (תשל"ו), עמ' ב (= W.A.L. Elmslie, *The Mishnah on Idolatry*, Cambridge 1911, מבוא עמ' XXVII קטע מס' G³ – וראה שם החילופים ממנו בעמ' 10-14, 36-38) שהוא ככל הנראה מאותו כתבי־יד עצמו שממנו שרדו קטעי מסכת עדויות וכלים החשובים שאותם פרסם מהר"ן אפשטיין בספר היובל למארכס תש"י, עמ' כג (והזכירו כבר קודם לכן ב'תריבץ', טז (תש"ה), עמ' 74] וככל הנראה נמצאו ממנו שרידים נוספים בגניזה (ראה גם תריבץ, מג [תשל"ד], סוף עמ' 155).

39 מיצוי כל אפשרויות הצירוף והשחזור יצטרך לחכות לחוקרים העתידים לטפל במסכתות השונות על יסוד כל הקטעים שבידינו, ועובר לרישום שינויי הנוסחאות שבקטעים המפורזים יצטרכו לצרף את השברים שבידיהם, ורק אחר כך יהיה אפשר לגשת לחיבור שיטתי של הקטעים ממסכות ומסדרים שונים.

תיאוריות ענייניות אחרות שחידשו חוקרים בהסתמך על קטעי גניזה שונים – מתברר לעתים שכל ראיותיהם נובעות מאותו כתב־יד אחד ששרידי נתפורז לאוספים שונים. וכן מתברר לעתים קרובות שהצעות־השלמה שהוצעו על־ידי חוקרים לשורות ולמלים חסרות – חסרות כל שחר, משום שהחסר נמצא בקטע אחר המשלים אותו.

אבל לפחות בשטח אחד, בקטעי הירושלמי שהם חשובים במיוחד ומעטים יחסית, ניסינו למצות את החומר כולו – לחבר ולהשלים את הקטעים ככל שניתן. רוב קטעי הירושלמי – ולפחות הגדולים שביניהם – פורסמו כבר על־ידי גינצבורג ב'שרידי הירושלמי' שלו, אלא שגינצבורג לא רק שלא דאג להשלים את הקטעים זה מזה אלא אף הפריד בין הדבקים וכל המשתמש בקטעי הירושלמי על־פי ספרו אין לו מושג על טיבו של כתב־היד המונח לפניו.⁴⁰ בדיקת הקטעים וצירופם מראים שחלק גדול מעשרות ומאות קטעים וקרעי קרעים ששרדו לנו מן הירושלמי, אינם אלא שרידיהם של סך הכול כתריסר ועוד, טפסים מקוריים. ואם נקח לדוגמה את שרידי שלוש המסכתות הגדולות והראשונות של סדר מועד – שבת, עירובין ופסחים – מתברר שכחמישים קרעים מהם, כעשרים וחמשה מספרים שונים, מפוזרים בספריות שונות (קיימברג', מנצ'סטר,

40 הר' גינצבורג ב'שרידי הירושלמי' שלו סידר את הקטעים לפי סדר הירושלמי, ולא לפי סדר השרידים של הטפסים המקוריים, ולכן חתך בסכינא חריפא והפריד בין הדבקים, ולעתים אף בין עמוד לעמוד של אותו דף עצמו (כנראה משום שהוא עבד בעיקר על־פי העתקות; ראה למשל לעיל הערה 10 ועוד). וכך קרה שבמקרים של סוגיות מקבילות נדפס עמוד אחד במקומה, במסכת הנכונה, ואילו העמוד השני במסכת אחרת, במקבילתה של הסוגיא! כגון: שרידי הירושלמי, עמ' 201 – 'משקין פ'ג' – לא רק שאין מקומו בין העמודים 200-202 בהיותו שריד מכתב־יד אחר, אלא שעמוד בווד (!) זה אינו ממסכת משקין כלל אלא ממסכת ברכות פ"ב (ה' ע"ב) שהיא מקבילתה של סוגית משקין פ"ג, ואין זה אלא העמוד השני והמשכו הישיר של העמוד (!) שנדפס שם בעמ' 11 – ודף זה (שני העמודים שנתפרדו) הוא מאותו כתב־יד שדף אחר ממנו נדפס שם בעמ' 3-2 (עמ' 1 הוא מכתב־יד אחר שצדו השני חלק): וראה פירושים וחדושים, א, עמ' 379 סד'ה ר' יוסי (ומה שכתב הר"ש ליברמן, ספרי זוטא, עמ' 39).

וכן העמוד הבווד שבשרידי הירושלמי, עמ' 84 – 'שבת פ"ד' אינו שייך כלל למסכת שבת אלא למקבילתה של הסוגיה שבמסכת ביצה פ"א (ס ע"ד), והוא העמוד השני והמשכו הישיר של הנדפס שם בעמ' 172 (ביצה); והדף הוא חלק משריד גדול בן כמה דפים ממסכת ביצה (וראה הירושלמי כפשוטו, עמ' 142 ותוספתא כפשוטה, ג, עמ' 270-271).

ובדומה לכך בדפים ממסכתות שונות הבאים מאותו טופס עצמו שהפרדתם מנעה את האפשרות לצרף צירופים נכונים, כגון: שרידי הירושלמי, עמ' 152-153 (ראש השנה) שהוא מן אותו כתב־יד כמו עמ' 183-184 (תעניות), ומשום שגינצבורג הפריד ביניהם כבר לא הרגיש בכך בגנוי שעכטער', א, עמ' 387, ואף על־פי שהוא קישר בין ראשו של הקטע הגדול שהוא פירסם שם עם קטע ראש השנה שבשרידי הירושלמי הנ'ל (ב'גנוי שעכטער') שם צ"ל: קנ"ב־ג') אבל הוא לא קישר את סופו עם קטע תעניות הנ'ל שהוא המשכו הישיר (ואף הטעה את אפשטיין בתרביץ, שנה א, ספר ב, עמ' 37), וכאלה עוד. ראה גם מה שכתבתי בתרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 155 הערה 497 (שרידי ירושלמי ברכות).

לנינגרד, בודפשט, וניו-יורק) מתלכדים יחד, ובין כולם יש לנו שני טפסים למסכת שבת, טופס אחד של מסכת עירובין, ושני טפסים ממסכת פסחים המהווים את הרוב המכריע של שרידי מסכתות אלו – אבל מלבד חמישים קטעים אלה מצויים בידינו עוד כמה קרעים בודדים שהם שרידי שני טפסים נוספים של מס' שבת ושל טופס אחד נוסף של מס' פסחים.

וכך מתברר שכמעט כל קטעי הירושלמי שבגניזה שפורסמו מאז 'שרידי הירושלמי' של גינצבורג, הכול מצטרף ומשלים את הקטעים שפורסמו שם. כך למשל, קטע ירושלמי שביעית שפורסם מאוסף תימני כביכול⁴¹ אינו אלא המשכו של קטע המונח בגניזת קיימברידג' ופורסם על-ידי גינצבורג;⁴² ארבעה קטעים 'שרידי ירושלמי מתוך הגניזה' שפורסמו בזמן האחרון – שלושה מהם הם קטעים מכתב-יד שפורסמו ב'שרידי הירושלמי' ואילו הרביעי מצטרף לקטעים אחרים שלא פורסמו עדיין;⁴³ קטע אחר של מס' שבת שפורסם לפני זמן קצר,⁴⁴ מצטרף לכתריסר קטעים אחרים, בחלקם קטעי קיימברידג' שפורסמו על-ידי גינצבורג, בחלקם קטעי לנינגרד שפורסמו על-ידי אפשטיין, וקטעים אחרים נוספים שלא פורסמו עדיין כלל⁴⁵ והם משלימים את החסר בקטע החדש. קיצורו של דבר, אף-על-פי שכל קטע חשוב גם בפני עצמו, יש לוותר על פרסום קטעים בודדים ולהעדיף ככל האפשר עבודה מקיפה, מאורגנת ומסודרת למיצוי השיטתי

41 ראה: בר-אילן, ב (ספר ביאליובלוצקי), תשכ"ד, עמ' 125 (= י"ל נחום, חשיפת גנוזים מתימן, חולון התשל"ה; שם גם תצלום הקטע).

42 שרידי הירושלמי, עמ' 52-55. כך מתברר גם מהשוואת תצלומי הקטעים. ואם כן, נראה כדברי האומר 'שאינו זה כתב-יד תימני אלא נתגלגל כנראה לתימן מאחת ארצות המזרח, צ"מ רבינובויק, שם. וספק רב בעיניי האם אמנם 'הקטע נמצא בתוך כריכה של כתב-יד תימני עתיק', וכנראה נתחלף לו לבעליו קטע זה של ירושלמי בקטעים אחרים שבאוספו. מכל מקום נראה שהלך לו הקטע היחיד של ירושלמי מתימן ועדיין אין לנו שום כתב-יד של הירושלמי שמוצאו מתימן! (ראה גם מה שכתב הר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, עמ' ה, הערה 9 – אבל שרידי הירושלמי, עמ' 1 הוא בכתב-ידו של ר' יוסף ראש הסדר [והוא רגיל בנוסח פתיחה זה בהעתקותיו] וגם עמ' 154 שבשרידי הירושלמי אינו כתב-יד תימני [שרדו ממנו קטעים רבים בספריות שונות – ירוש' ר"ה ותוס' וירוש' ביצה – ראה תוספתא כפשוטה יו"ט עמ' 986 ד"ה ומכאן וי' ייבין, לשוננו, כד (תש"כ) עמ' 175-176]). מקומו של התלמוד הירושלמי במסורת התימנית טעון עוד ליבון יסודי, ראה לעת עתה הר"ש ליברמן, מדרשי תימן, עמ' 36-38 וש' מורג, תרביק, ל (תשכ"א), עמ' 121.

43 ספר זיכרון לחנוך ילון, תשל"ד, עמ' 499 ואילך. קטעים א (ברכות), ג (שבת) – ואף הוא שייך לכתב-יד שלהלן הערה (44) וד (קידושין) שייכים לכתב-יד שחלקים מהם פורסמו כבר ב'שרידי הירושלמי', ואילו קטע ב (ברכות) מצטרף לשני קטעים אחרים שעדיין לא פורסמו כלל.

44 קבץ על יד, סדרה חדשה ח (תשל"ו), עמ' 3 ואילך. עיין שם במבוא.

45 וביניהם גם קטע המשלים את השריד הקטן שנותר מן הדף השני: עיין שם עמ' 13, והוא מן פרק י"ד ה"א וג' (מכל מקום ההצעה לזיהוי ע"ב שבהערה שם כמוכן אינה אלא טעות דפוס).

של החומר. אפשר שאין זה בעיקרו אלא בבחינת מלאכה שאינה חכמה – אבל מלאכה זו שהיא עבודת נמלים, חוסכת מאתנו לעתים קרובות, המצאות והשערות מחוכמות שאין להן כל יסוד ושאין בהן כל צורך. לא אוכל לדון בפניכם במסגרת זו בדקדוקי עניות של חילופי נוסחאות ושינויי גירסאות, אבל גם פטור בלא כלום אי אפשר, ולכן אציג בפניכם קטע קטנטן של ירושלמי שנתגלה לי רק לפי זמן קצר ביותר. קטע קטן זה יש בו בכדי להדגים כמה מן הדברים שדיברתי עליהם, אבל לא אציע בפניכם כאן אלא את גירסתה של מלה אחת בודדת בלבד, שהיא בעלת חשיבות מיוחדת.⁴⁶

*

בחרתי בדוגמה קטנה זו, מתוך רבות אחרות, לא רק משום שהיא חדשה אצלי, אלא בעיקר משום שהיא מלמדת אותנו שוב על חשיבותו של כל קטע מקטעי הגניזה, ולו גם הקטן ביותר. כל קטע בטיפולו ובצירופו הנכון יש בו ללמדנו על נוסחאות חדשות ונכונות; וגם אם הן כשלעצמן קטנות – הרי מסקנותיהן עלולות להיות חשובות ובעלות משמעות רחבה יותר – כגון זו שהצעתי בפניכם הנוגעת לבעיה העקרונית החשובה של כת"ב תורה שעל-פה.⁴⁷

ואם בקטע קטנטן זה כך, צא וחשוב מה מספר החידושים הצפונים בעשרות קטעי הירושלמי החדשים⁴⁸ ובמאות ובאלפי קטעי משנה ובבלי⁴⁹ העתידים להתגלות לאחר פרסום ועיבוד החומר כולו – ואידך, זיל גמור.

46 ירוש' דמאי פ"ב, כב ע"ד (מתני לא יחמי לי וכו'), הקטע כולו מתפרסם בתרביץ ועל כן השמטתי כאן את הדוגמה. המעניין בקטע זה, מבחינת הנושא שאנו עוסקים בו כאן (צירופי קטעים), שאף-על-פי שלא נשתמר ממסכת זו אלא שריד קטן זה בלבד (מלבד כתביד ליידן, רומי ורש"ס – ראה תרביץ, מג [תשל"ד], עמ' 107, הערה 110), אפשר ללמוד על דרך השלמתו, וניתן לעמוד על טיבו ומהותו, על-ידי צירופו לשרידים גדולים יותר שנשתמרו מאותו כתביד עצמו ממסכת אחרת.

47 ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 701.

48 המצויים בידי בהכנה להוצאה לאור יחד עם הקטעים שכבר פורסמו בשרידי-הירושלמי ובמקומות אחרים.

49 קטלוג מלא של כל כתבי-היד עומד להופיע מטעם האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים.